

Elżbieta Pakszys
dr hab., UAM

Znaczenie feministycznej krytyki wiedzy naukowej i poznania. Próba diagnozy i oceny

Dla Sławka

Słowa kluczowe: poznanie naukowe, feministyczna perspektywa epistemologiczna, problem płci

I. Ekspozycja zagadnienia

Czy nauka rozwija się samoistnie, niejako sama dla siebie? Czy też można mówić o jakimś wpływie na kształt nauki ze strony jej odbiorców/odbiorczyń, zarówno profanów, amatorów, jak też profesjonalnych badaczy, akademickich filozofów, metodologów i socjologów poznania, uprawiających metarefleksję nad wiedzą i sposobami dochodzenia do niej?

Czy nasza wiedza bierze się wyłącznie z przekazu uzyskiwanego z „zeznań” (artykułów i książek) ekspertów i ekspertek, wtajemniczonych w arkana sztuki poznawania? Ale skąd wówczas „ludzie z ulicy”, niespecjaliści mieliby czerpać wiedzę jako jednostki dysponujące przecież ograniczonym zakresem oraz dostępem do niej? I jak inaczej możliwy byłby jakikolwiek dialog między nadawcą i odbiorcą informacji naukowej? To przecież współczesny powszechny system edukacyjny powoduje, iż możemy – przynajmniej do jakiegoś stopnia – wyjść poza specjalistyczne zaszufladkowanie wiedzy naukowej, by wypowiadać się o jej jakże złożonym rozwoju i nowych dokonaniach jej twórców.

Przypadki dość szerokiego dzisiaj wpływu tak różnych filozofii poznania naukowego jak refleksja Karla R. Poppera, Thomasa Kuhna czy po wielu latach Ludwika Flecka ujawniają nie tylko zmienny kształt wyobrażeń na temat sposobów poznawania, również, a – nawet zwłaszcza – naukowego, lecz także wskazują

pewną zmienną tendencję: odchodzenia od rekonstrukcji o charakterze czysto internalistycznym (wewnątrz naukowym) na rzecz uwzględniania uwarunkowań eksternalistycznych, rozpatrujących naukę w jej szerszym społeczno-historycznym i kulturowym otoczeniu. I właśnie w takim eksternalistycznym pojmowaniu nauki, uwzględniającym jej zewnętrzny kontekst i możliwe specyficzne sprzężenie zwrotne między nadawcą i odbiorcą wiedzy, zasadne jest stawianie powyższych pytań.

Epistemologia feministyczna, albo feministyczna krytyka wiedzy, nauki i poznania w szerokim sensie, stanowi jeden z licznych nurtów filozofii i socjologii, które działając niemal równolegle ze standardową filozofią i socjologią, spowodowały w ciągu minionych trzydziestu lat pewne, czasem daleko idące zmiany w kształcie wiedzy, jaką dysponujemy dzisiaj [Duran, 2001; Harding, 2004; Longino, Hammonds, 1990; Rouse, 1987; 2004].

Feministyczna krytyka wiedzy jest prowadzona przynajmniej z dwóch dających się rozróżnić pozycji: (1) zewnątrz naukowej, ogólnofilozoficznej, uwzględniającej najbardziej potoczne związane z nauką i dotyczące jej wyobrażenia, ale i potrzeby (!) kobiet, oraz (2) specjalistycznej, metodologicznej, formułowanej z pewnego (często zaawansowanego) stopnia wtajemniczenia w jakąś dziedzinę wiedzy i poznania naukowego [Pakszys, 2000]. Poniżej będzie rozważane zasadniczo to ostatnie stanowisko – niejako wprost adresowane do nauk szczegółowych, aczkolwiek jego przedstawicielki starają się również wypełniać cele programowe feminizmu: łączenia teorii z praktyką, tj. aktywizmem na rzecz kobiet.

Postawmy więc pytanie formułowane gdzie indziej już wielokrotnie [Schiebinger, 1999; Greager, Lunbeck, Schiebinger, 2001; Tuana, 1989], ale u nas pozostające wciąż bez wyraźnych prób oceny i odpowiedzi: Czy i jak, i w jaki sposób treści naukowe i procesy poznania naukowego zmieniły i nadal zmieniają się pod wpływem prowadzonej od ponad ćwierćwiecza krytyki ze strony środowisk feministycznych?

II. Kategoria płci i jej znaczenie albo *gender mainstreaming* w nauce

Z pewnością można przyjąć, iż do największych osiągnięć feministycznej krytyki nauki, coraz bardziej uwzględnianych przez samą tę krytykę [Rose, 1994], będzie należało wprowadzenie kategorii *gender* i kluczowych związanych z tą kategorią zagadnień do szerokiej debaty naukowej. Problematyka ta rozpoznawana wstępnie dopiero na przełomie XX i XXI wieku wcześniej podlegała nie tyle marginalizacji, ile pozostawała w obrębie niemal wyłącznie specjalistycznego dyskursu seksuologicznego, wiążanego z cywilizacyjną potrzebą medycznej melioracji coraz to bardziej intymnych sfer życia jednostki i zbiorowości w drugiej połowie XX w.

Z początkiem XXI w. problematyka płci kulturowej określanej jako *gender* znajduje egzemplifikacje w większości dziedzin poznania. Jest zespołem zagadnień modnych, wciąż nowych, domagających się i uzyskujących (!) coraz to bardziej wnikliwe, wyrafinowane analizy i interpretacje. Jednakże obecność i kształt kategorii *gender* w różnych dziedzinach wiedzy podlega nadal znacznemu zróżnicowaniu, podobnie jak obfitość i ranga formułowanych wobec nich odniesień krytycznych ze strony reprezentantek feminizmu. Generalnie mamy tutaj do czynienia ze zwiększaniem się tej obecności odpowiednio do stopnia antropologicznej lub antropomorficznej zawartości i przedmiotu danego typu poznania. I tak dyscypliny kosmologiczne, dotyczące rzeczywistości faktycznie pozaludzkiej, gdyż pozaziemskiej, stanowią typ graniczny, najmniej podatny na odnajdywanie problemów o wyżej określonym antropocentrycznym charakterze. Choć i one mogą krytyce feministycznej podlegać z racji na przykład niewielkiego (choć przecież zauważalnie rosnącego dzisiaj) udziału kobiet w dotychczasowym „podboju” i eksploracji kosmosu. Ale zarazem ów „czynnik ludzki” jest bodaj jedynym dającym się uchwycić tutaj w sensie podmiotowym. Przedmiotowych przesłanek dla problematyki *gender* w kosmosie i kosmologii raczej nie ma. Płeć kulturowa nie ma mocy obalania podstawowych praw natury jak na przykład prawo grawitacji. Natomiast uwzględnienie kategorii *gender* ukazuje i często obala problemy i reguły „gravitacji” społecznej, relacji uzależnienia i determinacji kulturowych płci oraz jednostkowych i zbiorowych wyobrażeń i stereotypów na temat tych determinacji.

W podstawowych naukach przyrodniczych takich jak fizyka i chemia, podobnie jak w pochodnych dyscyplinach oraz w innych, jak nauki formalnologiczne, występuje zasadniczo problem niskiego, słabego dotychczas udziału kobiet w ich tworzeniu w przeszłości i współcześnie [Pakszys, Sobczyńska, 1997]. Prowadzone tutaj analizy ukazują uwarunkowania faktycznej asymetrii płci w nauce, tj. wyłączenia kobiet w historycznym procesie poznawania przyrody. Mowa tu o uwarunkowaniach zarówno w sferze kultury i obyczajowości, jak też stosunków społecznych budujących instytucje nauki takie jak uniwersytety, towarzystwa naukowe czy systemy przyznawania najwyższych honorów i laurów za naukowe odkrycia [Rose, 1994; Schiebinger, 1989].

Problemy płci przedmiotu poznania i podmiotu poznającego pojawiają się łącznie dopiero na poziomie dyscyplin dotyczących materii ożywionej, włączającej gatunek człowieka i podstawowe jego zróżnicowanie na to, co męskie, i to, co żeńskie. Nauki biologiczne, teoretyczne i stosowane, dotycząc m.in. człowieka lub istot czelakokształtnych, stanowią naturalny teren dla badań i rozważań kwestii płci. Jest ta kategoria rozpoznawana na wszystkich niemal piętrach organizacji życia, począwszy od biofizykochemii, przez endokrynologię, genetykę człowieka, po nauki behawioralne, psychobiologiczne, z prymatologią oraz teorią ewolucji i socjobiologią włącznie.

Wcale nie oznacza to jednak, by zachodził jakiś łatwy związek między ideami i postawami feministycznymi, generalnie promującymi równość lub symetrię płci, a odkrywanymi w całym świecie żywym dominującymi asymetrycznymi relacjami między płciami.

Wprost przeciwnie. W grę wchodzi szereg kontrowersji, zwłaszcza wokół możliwości stwierdzania analogii bądź bezpośredniego przenoszenia wzorów zachowań uznawanych za „naturalne”, gdyż rozpowszechnionych w świecie żywym, m.in. wśród naczelných, na świat międzyludzkich relacji kulturowych. Formułowane tutaj wyjaśnienia adaptacyjne (darwinowskie) dotyczące doboru naturalnego częstokroć przełamują sferę normatywną i życzeniową, ewokowaną w ramach tak zwanego konstruktivismu społeczno-kulturowego, silnie rozwiniętego w refleksji feministycznej, także tej związanej z biologią [Fausto-Sterling, 1985; Haraway, 1989]. Niezależnie wszakże od trwających w tej dziedzinie nieustannie sporów uzgodnienie idei feministycznych z ewolucyjnymi (socjobiologicznymi) wcale nie jest niemożliwe. Socjologia nie musi ignorować swoistości, złożoności i istotnego biologicznego osadzenia i zakorzenienia kulturowego relacji płci w gatunku ludzkim.

Badania podstawowych uwarunkowań rozpowszechnionej męskiej dominacji, czyli tzw. systemu patriarchalnego, sprowadzają do istotnych uwarunkowań biologicznych, które w świecie ludzkim nie przesądzają jednoznacznie szans odzyskiwania lub ustanawiania równości płci [Hrды, 2005; Fisher, 1994].

Inny ważny zespół przesłanek stanowi obszar badań zbliżony do zastosowań medycznych. Wzbogacone teoretyczne rozpoznawanie różnicy w kategoriach płci pociąga bowiem za sobą pilną potrzebę badań zjawisk patologicznych lub z ich pogranicza. Stąd, a także w efekcie skupienia istotnej uwagi na żeńskiej formie człowieczeństwa, biorą się zaawansowane eksploracje swoistości organizmów kobiet, uznawanych nie tylko – jak dotychczas – za „maszyny” reprodukcyjne z racji ich wyposażenia do macierzyństwa, lecz za istoty specyficzne i równorzędne męskimi, chociaż różniące się od organizmów typu męskiego (pełna identyczność jest niemożliwa), chociażby w zakresie patologii, schorzeń różnych u obojga płci [Lowy, 2000].

Wśród nauk społecznych zwłaszcza psychologia przynosi szereg prób określenia lub dookreślenia dzisiaj różnicy płci na poziomie mentalnym, interpretowanej w duchu psychologii ewolucyjnej [Campbell, 2004]. Przynosi ona badanie swoistości kobiecej psychiki, także z pominięciem psychoanalizy [Kaschak, 1996] oraz w świetle eksperymentalnych badań indywidualnych możliwości poznawczych z nią związanych [Kimura, 2006]. Zaś socjologia i pedagogika w niezliczonych wprost realizacjach dostarczają ocen i wzorców dla nowego wychowania do równości płci [Giddens, 2006], zwalczania istniejących uprzedzeń [Gilmore, 2003] albo też stanowią miejsce ostrych polemik z feminizmem [Dench, 1998]. Z kolei nauki polityczne przynoszą analizy nie tylko rozpoznające poziom historycznej i współczesnej absencji kobiet w sferze publicznej, w tym politycznej [Graff,

2001]. Również poszukują one sposobów na zmianę tego stanu rzeczy w demokratycznej przyszłości globalizujących się społeczeństw [Fraser, Honneth, 2005; Mouffe, 2005].

Ustalenia nauk historycznych, należących do najstarszych i najbardziej eksponowanych w badaniach feministycznych [Bogucka, 2005; Canning, 2000], znajdują kontynuacje w wielu dyscyplinach badających kulturę ludzką, jak etnologia i archeologia. Dziedziny dotyczące twórczości literackiej i sztuki, takie jak literaturoznawstwo, krytyka literacka i historia sztuki, stanowią teren wręcz sztandarowych manifestacji idei emancypacji kobiet do wszelkiej działalności na tych polach.

III. Perspektywa polska – możliwy zakres wpływu krytyki feministycznej na kształt nauki i wiedzy w Polsce

W warunkach polskich feministyczna krytyka nauki bierze swoje początki w przełomie społeczno-politycznym dokonywanym od wczesnych lat dziewięćdziesiątych, kiedy rozpoznawalny stał się napływ idei z wolnego świata zachodniego. Od tamtej pory do dzisiaj jej zasadnicze postaci i najliczniejsze ekspozycje wiążą się z problematyką dyscyplin humanistycznych i kulturowych – literaturoznawstwem, krytyką literacką i historią, oraz społecznych – psychologią, socjologią i pedagogiką. Taki stan wiązał się niewątpliwie z możliwościami ograniczonej i opóźnionej u nas translacji bardzo licznej i różnorodnej literatury przedmiotu istniejącej np. w świecie anglosaskim. W ostatnich latach rozwój tłumaczeń, jak też oryginalnej literatury w języku polskim jest prawdziwie imponujący. Wydaje się również, iż stopniowo 'ilość przechodzi tu w jakość'.

Natomiast odniesień do nauk przyrodniczych jest wciąż jeszcze stosunkowo niewiele i często, z konieczności, mają one charakter wtórny, polegają bowiem najczęściej na przyswajaniu i adaptowaniu do rodzimych warunków ustaleń czynionych w innych rejonach świata zachodniego. Ten wciąż słaby rozwój jest warunkowany przez brak lub znacząco opóźnione tłumaczenia i polskie wydania kluczowych rozpraw i książek na przykład z zakresu feministycznej socjobiologii [Hrdy, 1981/2005], choć krytyczne odniesienia do stanowisk tego typu można było spotkać wcześniej [Piątek, 1994]. Trudno tutaj jednak mówić o oryginalnym wglądzie o takim charakterze.

Opisywane na poziomie ogólnym, filozoficznym problemy nierówności i asymetrii płci w naukach przyrodniczych i technicznych znalazły się zasadniczo w dwóch dotychczas opublikowanych po polsku zbiorach, rysując bardzo skromny udział kobiet w tych dziedzinach [Arabas, 2000; Pakszys, Sobczyńska 1997], bądź też znajdują się w rozproszeniu [Sobczyńska, 2006].

Miejmy nadzieję, iż wzmożone ostatnio działania instytucji Unii Europejskiej na rzecz zwiększania udziału kobiet w nauce [*Waste of Talents*, 2003/4] przyczynią się do stopniowej zmiany tego stanu rzeczy również w warunkach polskich.

Bibliografia

- Arabas Iwona (red.) 2000, *Pod patronatem Hygiei. Udział kobiet w rozwoju nauk przyrodniczych*, Wydawnictwo PAN, Warszawa.
- Bogucka Maria 2005, *Gorsza płeć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Campbell Anne 2002/2004, *Jej niezależny umysł. Psychologia ewolucyjna kobiet*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Canning Kathleen 2000, *The Body as Method? Reflections on the Place of the Body in Gender History*, w: *Gender & History. Retrospect and Prospect*, Davidoff L. McClelland, K. Varikas E. (eds.), Blackwell, s. 81–95.
- Dench Geoff 1994/1998, *Pocałunek królowny. Problem mężczyzny*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Duran Jane 2001, *Worlds of Knowing. Global Feminist Epistemologies*, Routledge, New York-London.
- Fausto-Sterling Anne 1985, *Myths of Gender. Biological Theory about Women and Men*, BasicBooks, HarperCollins Publ. Inc.
- Fisher Helen 1994, *Anatomia miłości, historia naturalna monogamii, cudzołóstwa i rozrodu*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Fisher Helen 2004, *Dlaczego kochamy*, Rebis, Poznań.
- Fraser Nancy, Honneth Axel 2003/2005, *Redystrybucja czy uznanie. Debata polityczno-filozoficzna*, Wydawnictwo Naukowe DSWETWP, Wrocław.
- Giddens Anthony 2006, *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gilmore David D. 2001/2003, *Mizoginia, czyli męska choroba*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Graff Agnieszka 2001, *Świat bez kobiet. Płeć w polskim życiu publicznym*, WAB, Warszawa.
- Greager Angela, Lunbeck Elizabeth, Schiebinger Londa (red.) 2001, *Science, Technology, Medicine: The difference Feminism Has Made*, Univ. of Chicago Press, Chicago.
- Haraway Donna 1989, *Primate Visions. Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science*, Routledge, New York-London.
- Harding Sandra (red.) 2004, *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual & Political Controversies*, Routledge, New York and London, 2004.
- Hrды Blaffer Sarah 1981/2005, *Kobieta, której nigdy nie było*, Wydawnictwo Cis, Warszawa.
- Kaschack Ellyn 1996, *Nowa psychologia kobiety*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Kimura Doreen 1999/2006, *Płeć i poznanie*, PIW, Warszawa.

- Longino Hellen E., Hammonds Evelin 1990, Conflicts and Tensions in the Feminist Study of Gender and Science, w: *Conflicts in Feminism*, Hirsch M., Fox Keller E. (eds.), Routledge, Nowy Jork–Londyn, s. 164–185.
- Lowy Ilana 2000, Gender and Science, w: *Gender & History. Retrospect and Prospect*, Davidoff L., McClelland K., Varikas E. (red.), Blackwell, s. 96–109.
- Oudshoorn Nelly 1994, *Beyond the natural body. An archeology of sex hormones*, Routledge, London–New York.
- Pakszys Elżbieta 2000, *Między naturą a kulturą: kategoria płci/rodzaju w poznaniu. Studium epistemologii naturalizowanej w perspektywie feministycznej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Pakszys Elżbieta 2007, *Po co komu partykularyzm teoriopoznawczy? O przeznaczeniu epistemologii feministycznej*, w: *Epistemologia współczesności*, Hetmański M. (red.) Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- Pakszys Elżbieta, Sobczyńska Danuta (red.) 1997, *Humanistyka i Płeć II. Kobiety w poznaniu naukowym wczoraj i dziś*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Piątek Zdzisława 1994, *Biologia wobec płci i seksu*, PAN, „Nauka dla Wszystkich” nr 468, Kraków.
- Rose Hilary 1994, *Love, Power and Knowledge. Towards Feminist Transformation of the Sciences*, Indiana Univ. Press, Bloomington and Indianapolis.
- Rouse Joseph 1987, *Knowledge and Power. Toward a Political Philosophy of Science*, Cornell Univ. Press, Ithaca–London.
- Rouse Joseph 2004, *Feminism and the Social Construction of Scientific Knowledge*, w: Harding (red.), wyd. cyt., ss. 353–374.
- Schiebinger Londa 1989, *The Mind has no Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard Univ. Press, Cambridge–London, England.
- Schiebinger Londa 1999, *Has Feminism Changed Science?*, Harvard Univ. Press, Cambridge (Mass.).
- Sobczyńska Danuta 2006, *Kobiety i mężczyźni, natura i technika. Osiem obrazków z kalejdoskopu*, w: *Świat natury i świat techniki*, Sobczyńska D., Szczuciński A. (red.) Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań, s. 27–53.
- Tuana Nancy (red.) 1989, *Feminism & Science*, Indiana Univ. Press., Bloomington–Indianapolis.
- Waste of Talents: turning private struggles into a public issue. Women and science in the Enwise countries*, European Commission 2003/4.

Feminist Critique of Scientific Knowledge and Cognition

Key words: *scientific cognition, feministic epistemological perspective, gender problem*

Taking the externalist reconstructions of science and the contextual picture of scientific cognition as the starting point, and assuming that it is a proposal that is currently best justified, the author poses the question: Whether and how has science (content) and scientific cognition (process) changed under the influence of feminist groups over the last 25 years? The sex/gender category seems to be the most lasting achievement of the feminist critique. Despite this, however, its presence in natural sciences is not widespread, as is evidenced by a low number of women working as scientists. It is worth noting, however, that in life sciences, theoretical and applied, and in particular in those that concern themselves with human beings, the relatively low number of women engaged in professional work has both subjective and objective underpinnings. The problem is exacerbated by controversies that take place within feminism between the social constructivist and the sociobiological standpoints.